शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

उपेन्द्र झा
सहाचार्य
[illegible]
[illegible]
कुरुक्षेत्र, [illegible]

ध्वनिस्वरूपस्य
भेदाः भेदोपभेद प्रदर्शनम्

लक्षणा मूल ध्वनिः (अविवक्षित वाच्यध्वनिः) अर्थान्तर संक्रमित वाच्यः अत्यन्त तिरस्कृत वाच्यश्चेति द्विविधः।

विवक्षितान्य परवाच्योऽपि द्विविधः — (1) असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः (2) संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्च।

तत्र असंलक्ष्यक्रम व्यङ्ग्यस्तु एक एव, रसादीनां अनन्तत्वात् संख्या तु अशक्यत्वात्।

संलक्ष्य क्रम व्यङ्ग्यस्तु त्रिविधः — (1) शब्दशक्त्युद्भवः (2) अर्थशक्त्युद्भवः (3) उभयशक्त्युद्भवश्च।

तत्र शब्दशक्त्युद्भवो द्विविधः — (1) वस्तुरूपः (2) अलंकाररूपश्चेति।

अर्थशक्त्युद्भवो द्वादश विधः :—

(1) स्वतः सम्भविना वस्तुना वस्तुध्वनिः (2) स्वतः सम्भविना वस्तुना अलंकार ध्वनिः। (3) स्वतः सम्भविना अलंकारेण वस्तुध्वनिः (4) स्वतः सम्भविना अलंकारेण अलंकारध्वनिः। (5) कवि प्रौढोक्ति सिद्धेन वस्तुना ~~अलंकार~~ वस्तु ध्वनिः। (6) कवि प्रौढोक्ति सिद्धेन वस्तुना अलंकार ध्वनिः। (7) कवि प्रौढोक्ति सिद्धेन अलंकारेण वस्तुध्वनिः। (8) कवि प्रौढोक्ति सिद्धेन अलंकारेण अलंकारध्वनिः। (9) कवि निबद्ध वक्तृप्रौढोक्ति सिद्धेन वस्तुना वस्तु ध्वनिः। (10) कवि निबद्ध वक्तृ प्रौढोक्ति सिद्धेन वस्तुना अलंकार ध्वनिः। (11) कवि निबद्ध वक्तृ प्रौढोक्ति सिद्धेन अलंकारेण वस्तु ध्वनिः। (12) कवि निबद्ध वक्तृ प्रौढोक्ति सिद्धेन अलंकारेण अलंकारध्वनिः।

उभय शक्त्युद्भवस्तु एक विध एव।

एवञ्च अविवक्षित वाच्यस्य द्वौ भेदौ, विवक्षितान्यपर वाच्यस्य षोडश भेदाः, सर्वे मिलित्वा अष्टादश भेदाः।

एषु उभय शक्त्युद्भवो ध्वनिः वाक्यगत एवेत्येक-विध एव सः। शेषाः पदगतत्वेन वाक्यगतत्वेन च द्विधा मूलानि उभय शक्त्युद्भवेन सह मिलित्वा पञ्चत्रिंशद् भेदाः भवन्ति। द्वादश विधेषु अर्थशक्त्युद्भवो सः प्रबन्धगतोऽपि भवति, इति संयोजनेन सप्तचत्वारिंशद् भेदाः। रस भावादि रूपस्य असंलक्ष्य क्रम व्यङ्ग्यस्य पदांश वर्ण रचना प्रबन्धगतत्वेन चत्वारो भेदाः, इति मिलित्वा ध्वनि काव्यस्य एक पञ्चाशद् भेदाः।

P.T.O

शास्त्री तृतीय खण्ड (साहित्य)

अमुक्ता इत्यत्र अविमृष्टविधेयांशत्व प्रतिपादनम् ।

'अमुक्ता भवता नाथ मुहूर्तमपि सा पुरा' ।

अत्र अमुक्ता इत्यत्र नञ् समासमिति विधेयत्वमेवोचितम् । इदमत्रावधेयम् — नञ् द्वि प्रकारो भवति । — पर्युदासः प्रसज्यश्चेति । पर्युदासः सदृश ग्राहको भवति, प्रसज्यस्तु निषेधकः । उक्तञ्च —

'द्वौ नञौ समाख्यातौ पर्युदासः प्रसज्यकौ ।
पर्युदासः सदृग्ग्राही प्रसज्यस्तु निषेधकृत' ॥

यथा — 'अब्राह्मणमानय' इत्यत्र 'अब्राह्मण' पदेन ब्राह्मण जाति भिन्नेन किन्तु तत्सादृश्यवान् एव कोऽपि क्षत्रियादिः गृह्यते न तु लोष्टादिकम् । अतः 'अब्राह्मणम्' इत्यत्र नञ् पर्युदासोऽस्ति । प्रसज्य प्रतिषेधस्तु तत्र भवति यत्र साक्षात् निषेधः क्रियते । यथा — 'न गावोऽश्वमधिवहन्ति' इति । प्रसज्य निषेधे नञः क्रियया एव सह सम्बन्धो भवति । निषेध एव तत्र प्रधानतया प्रतीयते । स एव विधेयो भवति । अतोऽस्मिन्नर्थे पदैः सह समासो न जायते । एवम् — 'अमुक्ता' इत्यत्रापि निषेध एव विधेयोऽस्ति । अतोऽत्रापि नञः सह समासो न भवितव्यः । समासे तु नञः पर्युदासतया निषेधस्य विधेयत्वाऽनवगमः । अतोऽत्र अविमृष्टविधेयांश दोषः स्फुट एव । यदाहुः —

'अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्' ॥

यथा — 'नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः' ।
'अमुक्ता' इत्यत्र तु सम्पूर्णस्य समासे गुणीभावे नञः पर्युदासतया निषेधस्य विधेयत्वाऽनवगमः ।

'प्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥'

तेन — 'जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थानसक्तः सुखमन्वभूत् ॥'

अत्रात्रस्तत्वाऽनातुरत्वाऽगृध्नुत्वाऽसक्तत्वानि अनूद्य आत्मगोपनधर्मसेवनाऽर्थादानसुखानुभवा विधेयत्वेनोक्ता इति नञः पर्युदासतया गुणीभावो युक्तः ।

ननु 'अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः' 'असूर्यम्पश्या राजदाराः' इत्यादिवत् 'अमुक्ता' इत्यत्रापि प्रसज्य प्रतिषेधो भवतीति चेत् इन्न । अत्रापि भोजन दर्शन रूप क्रियांशेन नञः सम्बन्धः स्यात् तदैव तत्र प्रसज्य प्रतिषेधत्वं वक्तुं शक्यम् । न च तथा प्रधानेन हि सम्बन्धाः, गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः, इति नियमेन कर्त्रा सह नञः सम्बन्धो भवति यतः स एव प्रधानम् ; प्रकृति प्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्यम् इति नियमात् ।

अश्राद्धभोजी इत्यत्र असूर्यम्पश्या इत्यत्र च प्रत्ययार्थत्वात् कर्तैव प्रधानम् । यदाहुः —

'श्राद्धभोजनशीलो हि यतः कर्ता प्रतीयते ।
न तद्भोजनमात्रं तु कर्तरीनेर्विधानतः ॥'

अत्र अश्राद्धभोजीति पदेन श्राद्ध भोजनशीलः कर्ता प्रतीयते न तु भोजन मात्रम् । यतोऽत्र 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति सूत्रेण ताच्छील्यार्थको णिनिः प्रत्ययः कर्तरि भवति । अतोऽत्र कर्त्रा सहैव नञः सम्बन्धात् न कोऽपि दोषः । 'अमुक्ता' इत्यत्र तु क्रिययैव सह सम्बन्ध इति दोषः स्पष्ट इति दिक् ।

ते च —

'षड्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।
वेदखाग्निशराः (5304) शुद्धैरिषुवाणाग्नि
सायकाः (5355)'॥

अर्थात् त्रिविधेन षड्करेण एक विधया च संसृष्ट्या योजनेन वेदखाग्निशराः (5304) ~~अर्थात्~~ संख्यकाः ध्वनयः, शुद्धैः ६ । प्रकारैः षड् योजनेन इषुवाणाग्निसायकाः (5355) अर्थात् पञ्च पञ्चाशदुत्तर शतत्रययुत पञ्च सहस्त्र संख्यकाः ध्वनेर्भेदा भवन्ति ।

इति दिक् ।

शास्त्री प्रथमखण्डस्य कृते (साहित्य)

उपेन्द्र झा 4/6/21
असो० प्रो० साहित्य
स० उ० सं० महावि०
कुशेश्वर, ...

चतुर्वर्गफलप्राप्तये वेदादिषु सत्सु काव्यस्य किमनुपयोगः ।

ननु 'वेदाध्यायोऽध्येतव्यः' चतुर्वर्गपुरुषार्थसाधनत्वं प्रतीयते, विश्वनाथेन तु चतुर्वर्गफलप्राप्तिः काव्यादेवेति उच्यते । अत्राह- चतुर्वर्गफलप्राप्तये द्वौ पन्थानौ । एकः वेदादिः, अपरश्च काव्यम् । ते ये परिपक्वबुद्धयः सन्ति तेभ्यो वेदादिशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्भवति । किन्तु ये सुकुमारमतयः सन्ति ते नीरसानां शास्त्राणामध्ययने असमर्थाः भवन्ति । तेभ्यः चतुर्वर्गफलप्राप्तये काव्यशास्त्रमेव विकल्पः । काव्यं तु काव्यशास्त्रेण कान्तासम्मिततयोपदेशेन परमानन्दसन्दोह-जनकतया सुखादेव चतुर्वर्गफलप्राप्तिः ।

ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु किमिति काव्ये यत्नः करणीयः इत्यपि न वक्तव्यम् । कटुकौषधोपशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्करा प्रवृत्तिः साधुतरा न स्यात् ? अतः 'अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत्' इति सूक्तिं 'काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्' इति सूक्तिमनुसृत्य परिणतबुद्धिभिरपि चतुर्वर्गफलप्राप्तये काव्यशास्त्रस्य परिशीलनं कर्तव्यमेवेति । वेदशास्त्रे प्रज्ञासाध्यः चतुर्वर्गफलः (धर्मार्थकाममोक्षः) प्राप्तिः किन्तु काव्यशास्त्रे सुकुमारमतीनामल्पधियामपि धर्मार्थकाममोक्षस्य प्राप्तिः अति सुलभतया भवतीति विनिश्चितम् ।

इतिदिक्